

MATO ILKIĆ

Sveučilište u Zadru
Obala Petra Krešimira IV, 2
HR – 23000 ZADAR
mato.ilkc@zd.htnet.hr

PEČATI NA ANTIČKIM OPEKAMA I KROVNIM CREPOVIMA IZ SOTINA (*CORNACUM*)

Izvorni znanstveni rad
UDK 72.032.77:738.81 (497.5)

Riječ je o 59 rimskih uglavnom fragmentiranih opeka i krovnih crepova iz Sotina (Cornacum) na kojima se nalaze više ili manje sačuvani različiti pečati. Prema sadržaju oni se dijele na osam skupina, među kojima ima i dosad nepoznatih vrsta. Pečati su uglavnom vojnoga karaktera. Većina te arheološke građe slučajno je pronađena u razdoblju posljednjih pet godina. Dosad nije bila poznata široj znanstvenoj javnosti. S obzirom na to da su uglavnom sačuvani potpuni podaci o mjestu i okolnostima pronalaska, ta je arheološka građa iznimno važna za određivanje preciznijeg smještaja Kornakuma, utvrđivanje glavnih građevinskih faza te za razlučivanje vojne od civilne zone. Važna je i za vojnu povijest rimskoga limesa na području hrvatskoga Podunavlja, jer uz još nekolicinu druge epigrafske građe, omogućuje utvrđivanje vojne posade Kornakuma s početka 3. st.

U Sotinu, mjestu deset kilometara jugoistočno od Vukovara, u antičkome razdoblju bio je smješten *Cornacum*, jedno od najvažnijih rimskih vojnih uporišta na limesu u hrvatskome Podunavlju. Uz povijesne literarne izvore i epigrafsku građu, o tome svjedoče i mnogobrojni pokretni arheološki artefakti koji su uglavnom slučajno pronađeni prigodom različitih zemljanih radova. No, to nije potaknulo sustavna arheološka iskopavanja koja bi dala odgovore na najvažnija pitanja u svezi s Kornakumom, a to su ona koja tematiziraju problem kontinuiteta naselja iz prapovijesnog razdoblja u antičko razdoblje, odnosno njegovo ishodište i dinamiku prostornog širenja pod rimskom vlašću, razlučivanje vojne od civilne zone, te pitanja u svezi s utvrđivanjem vremena glavnih građevinskih faza i njihove izvođače. Međutim, postoje stanoviti arheološki nalazi koji, uz druge važne čimbenike, a osobito geomorfološke karakteristike sotinskoga područja, omogućuju barem približne odgovore na neka od upravo postavljenih pitanja. Riječ je o antičkim opekama i krovnim crepovima s pečatima, vrsti arheoloških nalaza kakvih je na području Sotina otkriveno podosta. No, samo ih je nekolicina poznata stručnoj javnosti (BRUNŠMID 1901: 143–145; SZILÁGYI 1933: 23, 42, 85, 109, T. IX, 7–9, T. XXXI, 48). Pet rimskih opeka s pečatima, pronađenih prije stotinjak godina, čuvaju se u zagrebačkom Arheološkome muzeju (**Kat. br. 1, 4, 9, 11, 12**), gdje za još jednu

takvu opeku postoje podaci u arhivskoj građi.¹ Još dvije opeke nalazile su se i u vukovarskom Gradskome muzeju, sve do 1991. god.² Na žalost, u vrijeme srpske najezde izgubio im se svaki trag pa se danas vode kao izravna ratna šteta.³ Istu sudbinu pogodilo je i šest primjeraka iz vlastite zbirke, ali sačuvani su podaci o vrsti pečata i mjestu pronalaska. Ipak, uspio sam tada spasiti većinu sotinskih arheoloških nalaza (ILKIĆ 1991: 45).⁴ U posljednjih nekoliko godina, uglavnom zahvaljujući obnovi u Domovinskom ratu teško stradalog Sotina, pronađeno je mnoštvo raznovrsne arheološke građe, među inim i 42 primjerka rimskih opeka te krovnih crepova s različitim pečatima (**Kat. br. 2, 3, 5–8, 10, 13–48**).⁵ Za ovu radnju upravo je ta zbirka⁶ iznimno važna, jer su za sve artefakte poznata točna mjesta pronalaska. Uz to, ta arheološka građa omogućuje cjelovitije spoznaje o vrstama pečata, među kojima ima i takvih koji su dosad nepoznati.

Gledajući u cjelini, sa sotinskoga područja potječe ukupno 59 rimskih opeka i krovnih crepova, s više ili manje sačuvanim pečatima. Prema sadržaju natpisa oni se dijele na osam skupina. Dakle, u Sotinu je pronađen raznovrstan rimski građevinski materijal od pečene gline s pečatima: EXER PAN INF (više podvrsta), FIGVLINAS IVENSIANAS L[EG I NOR], L VI HR C X (više podvrsta), COHO P T (C?), C II AVR D ANT (više podvrsta), AD (S?), DEC i jedna skupina pečata s neutvrđenim sadržajem.

EXER PAN INF

Iako devet sotinskih nalaza proizvoda središnje ciglane vojske Donje Panonije (*exercitus Pannoniae Inferioris*) pokazuje veliku raznolikost u vrstama građevinskoga materijala, svi njihovi pečati imaju isti sadržaj, tj. EXER PAN INF. Natpis u izduženom i plitko utisnutom pravokutnom polju uvijek je reljefan i bez razmaka između pokraćenih riječi. Međutim, pečati se razlikuju svo-

1 Objavu rimskih opeka s pečatima koje se čuvaju u zagrebačkom Arheološkom muzeju omogućio mi je ravnatelj, Ante Rendić-Miočević. Fotografije tih nalaza iz Sotina izradio je muzejski fotograf Filip Beusan. Uvid u depo i arhivsku građu omogućili su mi Ivan Mirnik i Ivan Radman-Livaja. Svima njima ovom prigodom najljepše zahvaljujem na ukazanom povjerenju i darovanoj dobroti.

2 Ravnateljica Gradskog muzeja u Vukovaru, Ruža Marić omogućila mi je uvid u dokumentaciju i depo, na čemu joj toplu zahvaljujem.

3 Bogati fundus vukovarskoga Gradskog muzeja bio je tijekom srpske okupacije premješten u Novi Sad. Međutim, nakon mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja u ustavno-pravni poredak Republike Hrvatske vraćen je tek dio kulturno-povijesne građe. Revizijom je utvrđeno da nedostaje veliki broj arheoloških nalaza. Nestao je i najveći dio mnogobrojnih prapovijesnih, antičkih i srednjovjekovnih artefakata iz Sotina koje sam prije Domovinskog rata darovao vukovarskom Gradskome muzeju. Izdvajam prapovijesni nakit i oružje, keltske fibule, rimsku brončanu antropomorfnu plastiku te različite brončane ukrasne predmete iz razdoblja seobe naroda i srednjeg vijeka. Dio te arheološke građe bio je sastavni dio stalnog postava. Nažalost, nedostaje i jedan gotovo u cijelosti sačuvani kasnoantički natpis na kamenoj ploči. Bio je pronađen početkom 80-ih godina prošlog stoljeća u središtu Sotina. Među inim, na njemu je pisalo CORNA(C)O, vjerojatno ime koje se

odnosi na rimsko mjesto Kornakum. Tekst je sadržavao i riječ COMES te vjerojatno neko osobno ime: [...]DIANVS. Natpis je pri završetku bio datiran konzulskim parom.

4 Još u ranoj mladosti upoznao sam prve artefakte koji su bili slučajno otkriveni i čuvali se naraštajima kao obiteljska vrijednost. Mnogobrojne nalaze otkupio sam od mještana. Pojedine predmete dobio sam na dar. Dio arheološke građe pronašao sam na oranicama i na obali Dunava. Svi predmeti su pojedinačni površinski nalazi i pripadaju isključivo području Sotina. Zagrebačkom Arheološkome muzeju darovao sam veći broj vrijednih artefakata, od kojih izdvajam fragmentiranu rimsku vojnu diplomu s dunavske obale Vrućak. Potkraj kolovoza 1991. god. zbog srpske najezde zaprijetila je izravna opasnost da izgubim sav svoj trud koji sam godinama ulagao u sakupljanje i proučavanje sotinskih arheoloških nalaza. Razumijevanje i susretljivost za spašene prapovijesne, antičke i srednjovjekovne predmete našao sam kod djelatnika zagrebačkog Arheološkog muzeja, te sam ih pohranio na čuvanje dok se ne steknu uvjeti za siguran povratak u rodni i slobodni zavičaj.

5 U izradi ilustrativnog dijela kataloga pomoć mi je pružio dr. sc. Siniša Bilić-Dujmušić, na čemu mu najljepše zahvaljujem.

6 Zbirka prapovijesnih, antičkih i srednjovjekovnih arheoloških predmeta iz Sotina, a koja je u moje posjedu, rješenjem je stavljena pod preventivnu zaštitu Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

jom veličinom i izgledom slova. Najveći od njih (16,3 x 3,5 mm) nalazi se na većem ulomku seskvi-pedalne opeke, pronađene uz jugozapadni rub središnjega dijela naselja, u Ulici Vladimira Nazora (**Kat. br. 2**). Takav je pečat i na jednoj nešto manjoj opeci kvadratne osnove s nepoznatoga sotinskog položaja (SZILÁGYI 1933: 85, br. 11, c) (**Kat. br. 1**). Na drugom primjerku opeke istog oblika, pronađenom uz župnu crkvu Marije Pomoćnice, utisnut je pečat nešto manjih dimenzija (**Kat. br. 3**), jednako kao i na fragmentiranoj opeci iz Sotina bez užih podataka o mjestu pronalaska (**Kat. br. 4**). Unutar natpisa ovakvoga pečata slova AN i NF tvore ligature. Opeka s identičnim žigom čuva se u mađarskom Narodnome muzeju (SZILÁGYI 1933: 84, T. XXIII, 7). Na ulomcima standardnih tegula (**Kat. br. 5, 6**), kao i jednoj opeci izgubljenoj na početku Domovinskoga rata, utisnut je pečat s malo drukčijom matricom. Na tome natpisu nema ligatura, a karakteristično je i slovo A koje je izvedeno bez vodoravne haste. Ti nalazi potječu iz središnjega dijela Sotina, nedaleko od župne crkve. S istoga položaja je i fragmentirani imbreks na kojemu je pečat vrlo sličnih osobina, ali s malo užim slovima (**Kat. br. 7**). Inače, ta vrsta krovnog crijepa rijetko je označavana žigovima. U istočnoj Hrvatskoj pronađena su samo još dva ulomka od imbreksa. Iz Štrbinaca nedaleko od Đakova potječe primjerak s pečatom koji se odnosi na *cohors prima Thracum civium Romanorum* (MIGOTTI – ŠLAUS – DUKAT – PERINIĆ 1998: 16; BULAT 1965: 14, T. III, 5). Drugi, neobjavljeni, nalaz potječe iz Cerića; na njemu je sačuvan početni dio nekoga natpisa, odnosno LEX[...].⁷ Na posve malom fragmentu iz rubnog dijela Sotina, uz dunavsku obalu Vručak, vidljivo je samo slovo N i možda F (**Kat. br. 8**), što bi moglo odgovarati uobičajenom završetku pečata donjopanonske vojske.

Nije pouzdano locirana središnja opekarska radionica vojske Donje Panonije. Pretpostavlja se da je mogla biti u Novim Banovcima (*Burgenae*), te se povezuje sa *legio V Iovia* (BULAT 1965: 21; ŠARANOVIC-SVETEK 1990: 62). Postoje različita razmišljanja o vremenu građevinske djelatnosti vojske Donje Panonije. Prema prvome, ono započinje nakon Markomanskih ratova te traje u 3. i 4. st. (ŠARANOVIC-SVETEK 1990: 62). Prema drugome mišljenju, vrijeme rada ciglane povezuje se samo s kasnim razdobljem (BULAT 1965: 21). No, to ne bi smjelo biti posve točno. Vojna ciglana morala je prekinuti proizvodnju građevinskoga materijala s oznakom EXER PAN INF u vrijeme kada je potkraj 3. st. provedena administrativna reforma carstva, kojom je provincija Donja Panonija podijeljena na Sekundu i Valeriju, kako to zaključuje i Milena Dušanić (DUŠANIĆ 1988: 88).

Različite opeke i krovni crepovi s pečatom *exer(citus) Pan(noniae) Inf(erioris)* pronađeni su na mnogobrojnim panonskim lokalitetima uzduž dunavskoga limesa i njegovom neposrednom zaleđu (MILOŠEVIĆ 1971: 106, Nos. 64–66; LŐRINCZ 1979: 31, 32), ali na užem prostoru hrvatskoga Podunavlja poznate su još samo iz Murse (BULAT 1965: 14, T. III, 4; PINTEROVIĆ 1968: 71, T. IV, 7 d; PINTEROVIĆ 1978: 111, 112, T. XXI, 3). Vjerojatno su odraz značajnije građevinske faze u Kornakumu tijekom 3. st., ili možda čak i malo prije, ali svakako ne prije Trajana, kada je provincija razdijeljena na Gornju i Donju.

FIGVLINAS IVENSIANAS L[EG I NOR]

Prije stotinjak godina na području Sotina otkriven je veći ulomak opeke koju su proizveli pripadnici *legio I Noricorum* (SZILÁGYI 1933: 23, 1 k). Nažalost, nisu poznate okolnosti njezina nalaza. Na utisnutom pečatu u obliku vrlo izduženoga pravokutnoga polja sačuvan je veći dio reljefnih i dosta loše izvedenih slova koja tvore natpis FIGVLINAS IVENSIANAS L[EG I NOR] (**Kat. br. 9**). *Legio I Noricorum* osnovana je za Dioklecijana potkraj 3. st., a djelovala je i tijekom sljedećega

7 Gradski muzej u Vukovaru, Inv. br. 1137.

stoljeća kao granična postrojba na području limesa. *Faviana* i *Ad Iuvense* u Noriku Ripense bili su joj stalni logori (LŐRINCZ 1980: 266; LŐRINCZ 1981: 18; PINTEROVIĆ 1978: 111; ŠARANOVIC-SVETEK 1990: 61, 62). Njezine opeke pronađene su na nekoliko lokaliteta od Vindobone do Sirmija (SZILÁGYI 1933: 22, 23, T. IV, 1–4; MILOŠEVIĆ 1971: 102, Nos. 68, 69; LŐRINCZ 1980: 266, Abb. 2; LŐRINCZ 1981: 17, 18, Abb. 6). S područja hrvatskoga Podunavlja poznat je i primjerak iz Iloka (SZILÁGYI 1933: 23, 1 c). Međutim, postoje još dva neobjavljena nalaza iz Borova koji se čuvaju u zagrebačkom Arheološkome muzeju.⁸ Kasnoantičke opeke s pečatom *figulinas I(u)vensianas leg(ionis) I Nor(icorum)* periferna su pojava na našem području. Vjerojatno su iz Norika dospjele u Borovo, Sotin (*Cornacum*) i Ilok (*Cuccium*) zahvaljujući trgovini uzduž Dunava.

L VI HR C X

Na području Sotina obilan je građevinski materijal koji je proizvela legija VI. Herkulova. Njezinim pečatima s natpisom *l(egio) (sexta) H(er)culia c(ohors) (decima)* označeno je desetak opeka i jedna tegula. Kratica L VI HR C X nalazi se često unutar utisnutog pravokutnog polja. Slova su uvijek udubljena. Prema obliku i veličini pečati se dijele na više inačica. Za prvu su karakteristična pravilna slova, visine od 16 do 18 mm. Natpis takvih obilježja nalazi se na fragmentiranoj opeci (**Kat. br. 10**), pronađenoj nedaleko od župne crkve. Primjerak vrlo sličnih karakteristika (**Kat. br. 11**) potječe s nepoznatoga položaja u Sotinu (SZILÁGYI 1933: 42, T. IX, 8). Kod sljedeće vrste razlika je samo u tome što je brojka VI spojena u gornjem dijelu, a slovo R je slabo izraženo. Uz jedan nalaz, za koji se pretpostavlja da potječe iz Sotina (SZILÁGYI 1933: 42, T. IX, 9), takav je pečat na ulomcima opeke (**Kat. br. 13**) i tegule (**Kat. br. 14**), pronađenih uz župnu crkvu. S istoga položaja je i fragmentirana opeka s utisnutom matricom bez okvirnoga polja (**Kat. br. 17**). Na toj vrsti pečata natpis je visok oko 14 mm. Donja hasta početnog slova L izvedena je pod malo većim kutom nego što je to uobičajeno. Na istome mjestu pronađene su dvije necjelovite opeke s nešto drugačijim pečatom (**Kat. br. 15, 16**). On pripada zasebnoj vrsti zbog slova H koji nema cjelovito označenu prvu okomitu hastu. Isto obilježje ima i jedan nalaz iz okolice Nemetina nedaleko od Osijeka (BULAT 1965: 13, T. III, 3), kao i jedan primjerak iz Sirmija (MILOŠEVIĆ, MILUTINOVIĆ 1958: 31, Sl. 33). Sljedeća vrsta pečata nalazi se na seskvipedalnoj opeci iz Sotina bez užih podataka o mjestu pronalaska (SZILÁGYI 1933: 42, T. IX, 7) (**Kat. br. 12**). Kod njega je slovo R izvedeno u obliku kliješta, kao i kod opeke s nepoznatog nalazišta koja se čuva u Muzeju Slavonije (BULAT 1965: 13, T. III, 1). U središnjem dijelu Sotina, nedaleko od početka surduka prema dunavskoj obali Vručak, pronađen je mali ulomak, vjerojatno opeke, s pečatom na kojemu je sačuvano nekoliko dosta debelih slova [...].VIH[?] (**Kat. br. 18**). Taj duboko utisnuti natpis, visine 22 mm, pripada posljednjoj vrsti pečata ove skupine. Za nj je teško pronaći izravnu analogiju. Ipak, svojom veličinom djelomično je blizak natpisu s pečata jedne opeke iz Osijeka (BULAT 1965: 13, T. II, 6), pa bi on mogao glasiti [(L)EG] VI H.

Prigodom zaštitnih arheoloških istraživanja u jugozapadnom dijelu Sotina djelatnici vukovarskoga Gradskog muzeja pronašli su 1981. god. u krovu jedne rimske grobnice opeku s pečatom u plitkom pravokutnom polju duljine 130 a širine 23 mm, u kojemu su kraća udubljena slova L VI HR C X.⁹ Nažalost, ta je opeka uništena u Domovinskom ratu, a nije uvrštena niti u Inventarsku knjigu, pa se ne može točno odrediti kojoj vrsti pripada njezin žig. To isto vrijedi i za jednu fragmentiranu opeku s pečatom L VI [...], pronađenoj u vinogradima iznad položaja Vručak, također nestaloj 1991. god.

8 Inv. br. 17181, 17182.

9 Bilješke Antuna Dorna u Gradskome muzeju u Vukovaru.

Opeke i rjeđe tegule Šeste legije Herkulove pronađene su isključivo na području Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije te u Bačkoj i vojvođanskom dijelu Srijema (BULAT 1965: 21; DUŠANIĆ 1988: 85; ŠARANOVIĆ-SVETEK 1990: 62). One su se počele proizvoditi u vrijeme Dioklecijana koji je i utemeljio *legio VI Herculia* (DUŠANIĆ 1968: 90). Veliki broj različitih vrsta njezinih pečata govori o tome da su se proizvodile u dužem razdoblju. Na većini primjeraka s mnogobrojnih lokaliteta slova su udubljena, često u plitkom pravokutnom polju. Iznimku čini jedan necjeloviti pečat s reljefnim natpisom iz Dalja (BULAT 1965: 13, T. II, 9), mjesta gdje je prema *Notitia dignitatum* i bio logor te kasnoantičke vojne formacije (*Not. dign. occ.* XXXII 47). Na području Sotina najveći broj opeka s pečatom L VI HR C X pronađen je u okolici župne crkve. Bile su u uporabi na kraju 3. i u 4. st. Njihova pojava odraz je snažne, i to posljednje građevinske faze u rimskom Kornakumu.

COHO P T (C?)

S rubnoga dijela crkvenoga zemljišta, uz surduk prema Gradini, potječe ulomak opeke na kojemu je u plitkom pravokutnom polju pečat s loše otisnutim reljefnim slovima (**Kat. br. 19**). Natpis teče zdesna nalijevo. Nažalost, teško ga je sa sigurnošću u cijelosti pročitati, jer je u završnom dijelu slabo vidljiv. Iza kratice COH, po sredini pečata je nešto veće slovo O, flankirano manjim razmakom. Slijede vjerojatno slova P, zatim T i možda C. Također istom matricom bila je označena i fragmentirana tegula, pronađena u Ulici Vladimira Nazora u Sotinu. Međutim, taj nalaz, koji je izgubljen 1991. god., ne pomaže mnogo za restituciju natpisa, jer je na njemu bio vidljiv samo manji broj početnih slova, odnosno [C]OHO[...]. Ipak, prema raspoloživim podacima čini se da je u pečatu natpis COHO P T C, što bi moglo upućivati na *coho(rs) p(rima) T(hracum) c(ivium) (Romanorum)*.

Postoji još samo jedan sličan nalaz iz istočne Hrvatske. U Štrbincima (*Certissia*) nedaleko od Đakova pronađen je imbreks iste kohorte s malo drukčije oblikovanim pečatom (BULAT 1965: 14, T. III, 5; MIGOTTI – ŠLAUS – DUKAT – PERINIĆ 1998: 16). No, građevinski materijal sa žigovima te pješačke augzilijarne postrojbe najbrojniji je u Novim Banovcima (*Burgenae*) (BRUNŠMID 1901: 166, 167; SZILÁGYI 1933: 93, T. XXV, 62–71) pa se pretpostavlja da joj je tu i bio logor (RADNÓTI – BARKÓCZI 1951: 215, 216; DUŠANIĆ 1968: 96; DUŠANIĆ 1988: 87; PETROVIĆ 1995: 21). Međutim, prema podacima iz vojnih diploma *cohors I Thracum civium Romanorum* više je puta mijenjala položaj boravka. Diploma od 8. svibnja 100. god. spominje ju u Gornjoj Meziži (BRUNŠMID 1911: 23–39). Zatim je sudjelovala u okupaciji Dacije, (ROXAN 1994: 265–267) odakle je 110. god. prebačena u Donju Panoniju (CIL XVI 164). Tu se spominje na nizu vojnih diploma sve do 167., kada je dobila pridjev *Augusta* (ROXAN 1999: 261, 268–272). Aktivnost te tračke kohorte u kasnijem razdoblju nije dovoljno poznata. Pretpostavlja se da je bila u Gornjoj Panoniji (SPAUL 2000: 362). Prema *Notitia dignitatum* u 4. st. bila je u sklopu panonske vojske (*Not. dig. occ.* XXXII 59).

Pečat na sotinskoj opeci zasad je jedinstven po obliku, odnosno izrađen je otiskivanjem dosad nepoznate vrste matrice. Njegova je osnovna karakteristika u dužem obliku skraćenice za oznaku postrojbe, odnosno COHO. Na svim ostalim pečatima s drugih nalazišta javlja se, uz uobičajeni oblik COH, i skraćenice CHO, te CH, ali ne i ona kao iz Sotina. Možda su pripadnici *cohors I Thracum civium Romanorum* ipak kraće vrijeme boravili i u Kornakumu, gdje su mogli proizvoditi opeke i tegule, odnosno sudjelovati u izgradnji augzilijarnog kastruma. S obzirom na njihovu veliku mobilnost, osobito tijekom 2. st., takvu mogućnost ne bi trebalo odbaciti.

C II AVR D ANT

Na gotovo polovini sotinskih nalaza rimskih opeka i krovnih crepova, koji su označeni pečatom, utisnut je natpis C II AVR D ANT. Između kratica nema razmaka, a slova su uvijek reljefna. S obzirom na širinu i oblik natpisnoga polja te nekoliko različitih kombinacija spojenih slova, ta se skupina dijeli na tri vrste. Prvu obilježava pravokutno polje široko 4 cm, te ligature AVR i ANT (**Kat. br. 20–29**). Njoj pripada 12 nalaza, od kojih je jedan objavljen (BRUNŠMID 1901: 145; SZILÁGYI 1933: 109, T. XXXI, 48), a drugi izgubljen.¹⁰ Sljedeća vrsta pečata je s malo užim natpisnim poljem (3 cm) unutar kojega ligature tvore slova VR i ANT. Za nju je karakteristično slovo D, koje je približno po sredini razdijeljeno vodoravnom crtom (**Kat. br. 30–38**). Trenutačno je poznato 12 takvih nalaza, uključujući jedan ranije objavljeni ulomak (BRUNŠMID 1901: 143, 144) i dva izgubljena.¹¹ Posljednjoj vrsti pečata ove skupine pripada nekoliko manjih fragmenta (**Kat. br. 39–41**). Veličinom i oblikom slova bliska je prethodnoj vrsti, s tom razlikom što je natpisno polje s bočne strane zaobljeno i uz rub omeđeno motivom u obliku niza trokutića. Na njoj je sačuvan samo početni dio natpisa, i to C II AV[...]. Iznad brojke II nalazi se vodoravna hasta, a po sredini njezine unutrašnje strane je prelomljena vodoravna crta. Takve osobine pokazuje i jedan sotinski primjerak koji je poznat samo putem arhivske građe Arheološkoga muzeja u Zagrebu.¹²

Pečati prve dvije vrste nalaze se na krovnome crijepu i znatno rjeđe na opekama, a treće za sada samo na tegulama. Većina ih je otkrivena uz sotinsku župnu crkvu (**Kat. br. 20, 22, 24–26, 28, 39, 31, 33–37, 39**). Nekolicina ih je pronađena u njezinu podnožju, na obližnjoj obali Dunava (**Kat. br. 21, 23, 29, 38, 40**). Tri tegule potječu sa sjeveroistočnoga ruba lokaliteta, iznad Vrućka (**Kat. br. 27, 32, 41**), a jedna, koja je izgubljena 1991. god., s položaja Jaroš, izvan rubnoga dijela naselja.

Jednu fragmentiranu opeku iz Sotina s pečatom ove skupine prvi je objavio Josip Brunšmid. Za interpretaciju njezina natpisa oslanjao se na otisak koji mu je poslao župnik Robert Turmayer, prema kojoj on glasi *c(ohors) (prima) Aur(elia) D(ardanorum) Ant(oniniana)*, pretpostavivši mogućnost da bi se pečat možda mogao odnositi i na drugu kohortu istoga imena (BRUNŠMID 1901: 143–145). Te je postrojbe unovačio Marko Aurelije, i to od romaniziranog stanovništva s područja južne Mezije, odnosno Dardanije (MÓCSY 1974: 195, 196). Postoji mišljenje da su bile zadužene za nadzor prometnica, prikupljanje hrane i zaštitu rudnika zlata na području Gornje Mezije (SPAUL 2000: 351). O *cohors I Aurelia Dardanorum* zna se vrlo malo. Pretpostavlja se da joj je kastrum bio u Orahovcu (SPAUL 2000: 349). Za razliku od nje, koja je bila *quingenaria*, druga, koja je bila *milliaria*, odnosno *cohors II Aurelia Dardanorum*, ostavila je mnoštvo natpisa koji su koncentrirani u Ravnoj (*Timacum minus*), gdje se smješta njezin kastrum (BENEŠ 1970: 177; MÓCSY 1974: 195; SPAUL 2000: 350, 351). Mnogi su znanstvenici prihvatili Brunšmidovo mišljenje, odbacivši samo mogućnost da se pečati odnose na Drugu Aurelijevu kohortu Dardanaca (FITZ 1962: 95; KLEMENC 1963: 63; BULAT 1977: 80; EADIE 1977: 217; 80; ŠARANOVIC-SVETEK 1990: 62). Za nju se opredijelila Mirjana Sanader (SANADER 2003: 142), a i ja sam mislio da se pečati odnose na *cohors II Aurelia Dardanorum* (ILKIĆ 2003: 46–50, 116). Međutim, s Brunšmidovim tumačenjem nisu se složili neki mađarski istraživači koji su žig povezali sa *cohors II Aurelia Dacorum* (RADNÓTY – BARKOCZI 1951: 214; LŐRINCZ 1985: 182; 2001: 246). Pokraćivanje imena kohorte samo na početno slovo D, prouzročilo je više različitih čitanja njezina imenovanja.

10 Gotovo u cijelosti sačuvana seskvipedalna opeka otkrivena je uz župnu crkvu, ali je izgubljena na početku Domovinskog rata.

11 Jedan ulomak tegule sa slabo očuvanim pečatom pronađen je na sotinskom položaju Jaroš. Drugi primjerak

čuvao se u vukovarskome Gradskome muzeju, Inv. br. 2157. Pronađen je u Sotinu na zemljištu Antuna Ljubasa. Oba su nalaza nestala 1991. god.

12 Arhiv Arheološkoga muzeja u Zagrebu, fascikl omot Sotin.

Za rješavanje toga problema važan je jedan oltar posvećen Herkulu.¹³ Prema njegovoj prvoj objavi, i to u *CIL*-u, on potječe iz Dalja (*Teutoburgium*), a unutar teksta spominje jednog tribuna *coh(ortis) II Aug(ustae) Dac(orum) p(iae) f(idelis) (milliariae) eqq(uitum)* (*CIL* III 10255). Natpis je u međuvremenu revidiran (BOGAERS 1977: 610, 611). Utvrđeno je da u nazivu kohorte umjesto AVG zapravo piše AVR. Prema tome žrtvenik je podigao *T. Fl(avius) Magianus, prae(fectus) coh(ortis) I Hispan(orum) eqq(uitum), trib(unus) coh(ortis) II Aur(eliae) Dac(orum) p(iae) f(idelis) (milliariae) eqq(uitum)* (BOGAERS 1977: 610, 611; LŐRINCZ 2001: 246, Kat. Nr. 295). Uostalom, postojanje kohorte Dačana s titulom *Augusta* teško je zamislivo, jer je taj narod pokoren tek za Trajana. Da je ona kojim slučajem bila osnovana prije toga cara, njezini bi razvojačeni i časno otpušteni pripadnici morali biti nagrađeni rimskim građanskim pravom. No, vojne diplome ih ne spominju, što dodatno potvrđuje da je natpis ispravno revidiran, čime nestaje jedini argument u priloge teze postojanja nekakve Druge kohorte Auguste Dačana (ili čak Aurelije Dardanaca!). Naime, suprotno tomu, J. Spaul misli da se u njemu spominje *cohors II Aurelia Dardanorum*, te predlaže čitanje TRIB COH II AVR D ANT P F ∞ EQQ (SPAUL 2000: 348). No, to je posve pogrešno. Naime, prema sačuvanoj fotografiji unutar natpisa na žrtveniku jasno se vidi kratica DAC. Nju nedvojbeno treba vezati uz *Dac(orum)*. Uz to, Antun Dorn, bivši ravnatelj vukovarskoga Gradskog muzeja, misli da je taj posvetni natpis pronađen baš u Sotinu.¹⁴ Ta se postrojba spominje i u Ptuju (*Poetovio*), gdje je pronađena koštana tesera s natpisom *Iustus, optio cohortis II Aur(eliae) Dacorum* (*CIL* III 15184¹⁶). Na popisu je i augzilijarnih postrojbi u vojnoj diplomi iz 193. god. (PFERDEHIRT 2002: 247–260). U diplomi iz 192. god. spominje se III AVR DACOR. Njezini objavljivači pretpostavljaju da je ta kohorta s brojem III (*tertia*) uistinu postojala. Sumnjaju u ispravnost naziva postrojbe s prethodne diplome, za koju misle da se odnosi na *cohors II Augusta Dacorum pia fidelis milliaria equitata* (MACDONALD – PANGERL 2003: 265). Te diplome donose popis augzilijarnih postrojbi provincije Donje Panonije, i to 5 ala i 17 kohorti. S obzirom na to da je ta kohorta s dačkim imenom u oba dokumenta navedena na drugom mjestu unutar popisa pješačkih postrojbi, oni posve vjerojatno spominju *cohors II Aurelia Dacorum*, s tom razlikom što je na diplomi iz 192. vjerojatno umjesto II (*secunda*), pogrešno upisan broj III (*tertia*). Unovačio ju je Marko Aurelije i to, prema B. Lőrinczu, između 170. i 180. god. (LŐRINCZ 2001: 34). Međutim, zahvaljujući upravo navedenim diplomama sad se može tvrditi da je osnovana malo prije. S obzirom na to da su njezini časno otpušteni pripadnici stekli rimsko građansko pravo nakon uobičajenih 25 godina službe, utemeljena je najkasnije 168. god., a vjerojatno i malo prije te godine. Broj II (*secunda*) sugerira postojanje istoimene kohorte s brojem I (*prima*). No, ona zasad nije potvrđena. Ostale dačke kohorte bile su na službi u udaljenim provincijama (SPAUL 2000: 344–348; VÉKONY 2000: 108, 109).

Ipak, postoji još jedna vrsta epigrafske građe koja spominje Drugu Aurelijevu kohortu Dačana. Iz Sotina potječu dvije olovne plombe s ovalnim natpisnim poljem unutar kojega je tekst *coh(ors) II Aur(elia) D(acorum)*.¹⁵ Prva je plomba gotovo cjelovito sačuvana i na njoj se nalazi kratica COH II I/AVR D. Druga je polovična i nosi malo drukčije raspoređen natpis [CO]H II A[V]R D. Općenito, vojne plombe iznimno su rijetke i uglavnom se povezuju s legije. Tri iz *canabae Aeliae* spominju *K(astrum) leg(ionis) XI (Claudiae)* (CULIČ 1971: 196, 197, Fig. 1, 2). Olovni predmet iz Garduna (*Tilurium*) s natpisom LEG XI opisan je kao tesera (BULIĆ, 1893: 169; *CIL* III 13350), ali je vjerojatnije riječ o plombi. U Viminaciju su pronađeni primjerci s natpisom *leg(io) VII Cl(au-*

13 Vapnenački žrtvenik visine 102 cm bio je dugo vremena u parku ispred kapelice dvorca Eltz, odakle je 1951. god. premješten u vukovarski Gradski muzej. Izgubljen je na početku Domovinskoga rata.

14 Bilješke iz arhivske građe u vukovarskom Gradskom muzeju.

15 Antičke plombe iz Sotina pripremio sam za objavu. Članak će biti publiciran u sljedećem broju *Radova Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*.

dia) (IVANIŠEVIĆ 1992: 48, T. I, 15). Podaci o mjestu pronalaska vojnih plombi govore o tome da se one povezuju samo s matičnim logorima. Spomenute plombe iz Sotina pripadaju vojnoj administraciji i kao takve iznimno su važne za utvrđivanje imena kohorte koja je bila stacionirana u Kornakumu potkraj 2. i početkom 3. st.

Unatoč razlikama u veličini slova te nekolicini kombinacija ligatura, natpisi na pečatima ove skupine s opeka i tegula iz Sotina tvore istu cjelinu. Počinju slovom C, što je kraća skraćunica za *c(ohors)*. Slijedi brojčani niz II, odnosno (*secunda*), kako je to vidljivo iz više pronađenih primjeraka (**Kat. br. 21, 30, 39, 41**). Kratica AVR nedvojbeno se odnosi na *Aur(elia)*, što je proisteklo od imena cara koji je osnovao tu kohortu. Za slovo D s vodoravnom crtom po njegovoj sredini, koje se javlja na drugoj vrsti ovih pečata, Brunšmid misli da nema osobito značenje (BRUNŠMID 1901: 145). Znak istih karakteristika nalazi se na žigovima *cohors I Hispanorum*, a odnosi se na kraticu (*quingenaria*) (GUDEA 1989: 81, Abb. 26; GUDEA 1997: 63, Abb. 4). Međutim, pečati prve vrste donose slovo D u pravilnom obliku pa ga treba povezati s imenom kohorte *D(acorum)*. Završetak ANT skraćunica je za počasni naziv *Ant(oniniana)* koji pečate opredjeljuje u vrijeme Karakale, ili možda Elagabala. Taj pridjev Vesna Šaranović-Svetek nije respektirala pa je ove nalaze iz Sotina datirala u 2. st. (ŠARANOVIĆ-SVETEK 1990: 57), a to je sigurno pogrešno. Mnoge postrojbe dobile su počasni naziv, što redovito olakšava datiranje natpisa. Npr., na opekama s pečatima *cohors VII Breucorum* javljaju se i dodaci *Antoniniana*, *Severiana*, *Gordiana* (SZILÁGYI 1933: TXXIV, 26–45) i sl., ovisno o vremenu za kojega su cara izrađene.

Ovakvi pečati poznati su samo iz Sotina. Doduše, Vesna Šaranović-Svetek jedan je nepotpuni primjerak iz Rakovca slično protumačila, povezivši ga sa sotinskim (ŠARANOVIĆ-SVETEK 1990: 46. T. III, 11). Međutim, taj nalaz iz vojvođanskog dijela Srijema, na kojemu je natpis [E]Q-DAVR, odnosi se na *eq(uites) D(almatae) Aur(eomonte)*, kako ga je vjerojatno ispravno pročitala Milena Dušanić (1988: 88, 93, sl. 3). S obzirom na to da je većina opeka i krovnih crepova s pečatom *c(ohors) II Aur(elia) D(acorum) Ant(oniniana)* pronađen uz župnu crkvu, vjerojatno je ta postrojba bila smještena baš na tome položaju u Sotinu.

AD (S?)

Iz sjeveroistočnog dijela Sotina, odmah poviše dunavske obale Vručak, potječe fragmentirana opeka s pečatom u kojemu su izdužena i dosta nepravilno oblikovana slova AD. Natpis teče zdesna nalijevo. Nakon naglašenoga razmaka slabo je vidljiv još jedan znak koji je u gornjem dijelu lučno zaobljen pa bi se on mogao odnositi na slovo S. Prema tome natpis na pečatu vjerojatno glasi AD S (**Kat. br. 42**). Dvije opeke s upravo takvim sadržajem, ali izvedenim otiskivanjem drukčijih matrica, poznate su iz Sirmija (MILOŠEVIĆ 1971: br. 59, 60). Natpisi na njima teku uobičajenim smjerom, tj. slijeva nadesno. Na jednom od tih pečata također se nalazi malo širi razmak između slova D i S. Anka Milošević pretpostavlja da je opeke s takvim natpisom proizvela *ala Dalmatarum Sagittariorum* ili možda *ala Decima Sirmiensis* (MILOŠEVIĆ 1971: 103). Te konjaničke postrojbe spominje *Notitia dignitatum*, i to prvu *in burgo Contra Florentiam*, a drugu u Sirmiju. Postoji mogućnost da se i nalaz iz Sotina odnosi na jednu od spomenutih konjaničkih formacija iz 4. st., vremena u koje se može smjestiti i opeka s tim pečatom, jer su na njemu udubljena slova što je odlika kasnoantičkoga razdoblja. Ipak, do konačnoga zaključaka treba pričekati cjelovitije sačuvane nalaze građevinskoga materijala s ovakvim oznakama.

DEC

S Vručka, dunavske obale ispod središnjega dijela Sotina, potječe ulomak opeke s pečatom u obliku *tabulae ansatae* unutar koje je natpis DEC izveden u plitkom reljefu (**Kat. br. 43**). Prvo je slovo slabo vidljivo zbog loma. Međutim, ono je i jedino sačuvano na identičnom pečatu s fragmentirane opeke pronađene nedaleko od župne crkve (**Kat. br. 44**). Tu je otkrivena i fragmentirana tegula s istim pečatom (**Kat. br. 45**). Građevinski materijal sa žigom takvog sadržaja otkriven je na lokalitetu Ljeskovo pokraj Bobote¹⁶ i Gradini u Ceriću.¹⁷ U zagrebačkom Arheološkom muzeju čuva se i jedan primjerak iz Vinkovaca,¹⁸ gdje su pronađene mnogobrojne takve opeke s istim natpisom u tabuli ansati ili polju u obliku srcolikoga lista.¹⁹ Prvi ih spominje još Josip Brunšmid (1902: 72). S obzirom na to da kratica *dec(urionum)*, među inim, označava gradsko vijeće, Ivana Iskra-Janošić povezala ih je s opekarskom radionicom u Cibalama (ISKRA-JANOŠIĆ 2001: 66, 68). Nije utvrđeno vrijeme njezina rada, ali to može biti samo od vremena cara Hadrijana, kada je to naselje uz Bosut dobilo municipalitet. Primjerci iz Sotina, Ljeskova pokraj Bobote i Gradine u Ceriću vjerojatno pripadaju istoj figlini, jer građevinski materijal od pečene gline označen žigom DEC dosad nije pronađen u Mursi i Sirmiju.

PEČATI NEUTVRĐENOG SADRŽAJA

Posljednja skupina pečata iz Sotina nalazi se na tri fragmentirane opeke, od kojih je jedna izgubljena na početku Domovinskoga rata. Sve su pronađene nedaleko od župne crkve. Na jednome sačuvanom primjerku (**Kat. br. 46**) vidljiv je dio žiga nepravilne kružne osnove čije je dvoredno natpisno polje s vanjske i unutarnje strane omeđeno motivom u obliku trokutića. Čini se da je u središtu nekakav figurativni prikaz, možda vijenac. Između pečata i ruba opeke su tri zaobljene koncentrične kanelure. Nažalost, zbog fragmentarnosti i lošega otiska matrice jasno se prepoznaje samo nekolicina reljefnih slova. U gornjem natpisnom polju, pri samome lomu s desne strane, slovo je E, a u donjem na suprotnom dijelu slovo A, i to okrenuto naopako. Na drugom ulomku vidljivo je samo slovo A (**Kat. br. 47**). Na izgubljenome primjerku bilo je vidljivo slovo Q. Natpis na ovoj vrsti pečata morao je biti dosta dug; međutim, raspoloživi podatci su skromni i ne omogućuju njegovu pouzdanu interpretaciju.

Ovakvu kombinaciju slova nalazimo na brojnim pečatima, npr. EQ D AVR. Pečat EQ D AVR iz Rakovca u vojvođanskom dijelu Srijema pripisuje se *eq(uites) Dal(matae) Aur(eomonte)* (DUŠANIĆ 1988: 88, 93). Ali, on je kratak i izveden u pravokutnom polju pa se ne može povezati sa sotinskim. Kružnoga je oblika pečat na opeci iz Senja s natpisom Q CAECIL[I(I) FLAVI]ANI (BRUNŠMID 1900: 184, Sl. 69). Ipak, nije realno očekivati da će proizvod jedne privatne ciglane iz okolice Akvileje dospjeti u udaljeni *Cornacum*. Na području Panonije kružnu formu jedino imaju još i neki pečati *legio XIII gemina*, čiji je građevinski materijal otkriven u auxilijarnom kastrumu *Arrabona* (Győr) (LŐRINCZ 1981: 23–27, T. 4, 5). Međutim, svojim sadržajem oni se ne mogu povezati sa sotinskim. Po trokutastom oblikovanju ruba on je jedino blizak trećoj vrsti matrica kojom su se u Kornakumu koristili pripadnici *cohors II Aurelia Dacorum Antoniniana*. (**Kat. br. 39, 40, 41**). Očito je riječ o rijetkoj skupini, čije će konačno razrješenje morati pričekati novi cjelovitiji nalaz opeke ili tegule s takvom vrstom pečata.

16 Navedeni materijal pronađen je prilikom rekognosciranja trase rimskog puta i naselja na dionici Tovarnik – Vinkovci i Dalj – Vinkovci (v. rukopisni Izvještaj – bilješke Antuna Dorna u vukovarskom Gradskome muzeju).

17 Gradski muzej u Vukovaru, Inv. br. 1138.

18 Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. br. 17230.

19 Dobrotom Ivane Iskre-Janošić omogućen mi je uvid u građu vinkovačkog Gradskoga muzeja, te joj ovom prigodom najljepše zahvaljujem.

OTISCI I GRAFIT

Na nekolicini rimskih opeka i krovnih crepova iz Sotina utisnuti su različiti otisci obuće (**Kat. br. 48, 49**), ljudskih stopala²⁰ i životinjskih šapa (**Kat. br. 50**). Nastali su posve slučajno u vrijeme njihove izrade, tj. prije pečenja u opekarskim radionicama, pa prema tome i nemaju neko osobito značenje. Na jednoj teguli urezan je linearni ornament koji podsjeća na križ (**Kat. br. 51**), ali zbog fragmentarnosti nalaza teško ga je definirati.

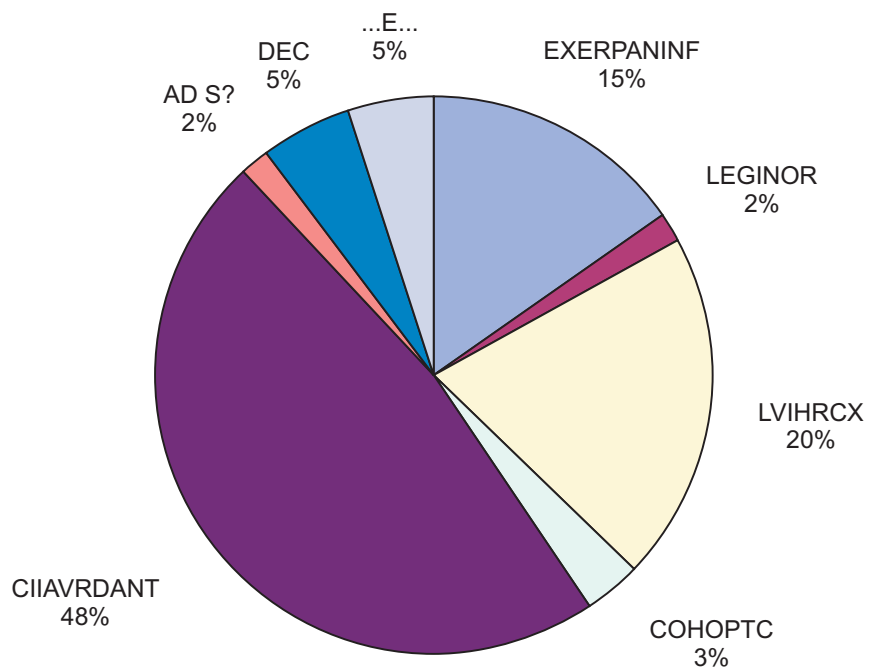
Prema položajima nalaza opeka i krovnih crepova s pečatima, ali i druge mnogobrojne i raznovrsne arheološke građe, rimski *Cornacum* razvio se izravno iz keltsko-latenskoga naselja (ILKIĆ 1999: 33, 34, Karta 1; ILKIĆ 2003: 9, 22, 131–133, Karte 4–7). Njegov smještaj uvjetovan je vršnim prirodnim karakteristikama Sotina, koji je naslonjen tik uz desnu obalu Dunava. Baš taj dio hrvatskoga Podunavlja raščlanjen je mnogim surducima. Ti dugi, strmi i duboki usjeci zemljišta, koji se približno okomito ili lučno pružaju prema rijeci, ispresijecali su rubni dio praporne zaravni te tako oblikovali nekoliko zasebnih cjelina, u fortifikacijskom i prostornom smislu veoma pogodnih za podizanje naselja. Osim što su pružali prirodnu zaštitu s bočnih strana, oni su omogućavali i komunikaciju s Dunavom. U njihovu su podnožju i brojni jaki izvori pitke vode. Ta prirodna obilježja koncentrirana na jednome užem prostoru vjerojatno su glavni razlog nastanka rimskog Kornakuma. Na sjeveroistoku je omeđen oštrom strminom praporne zaravni uz Dunav. Od sjeverozapada prema jugoistoku pruža se od surduka smještenoga između Gradine i župne crkve Marije Pomoćnice do onog surduka smještenog iznad dunavske obale Vručak. U jugozapadnom pravcu *Cornacum* je obuhvatio cijeli središnji dio današnjeg naselja, sve do položaja Jaroš, izvan rubne granice Sotina.

Jedno od najvažnijih pitanja vezano je uz smještaj augzilijskog kastruma. Sve upućuje na to da je on vjerojatno bio u sjeverozapadnom dijelu antičkog lokaliteta, odnosno na užem prostoru današnje župne crkve. Na tom dijelu Kornakuma pronađen je najveći broj opeka i krovnih crepova s različitim pečatima, njih 56% (**Grafikon 2**). Taj ponešto povišeni i dominantan položaj uz rubni dio praporne zaravni izravno kontrolira Dunav. S tog položaja moguća je vizualna komunikacija s Daljom (*Teutoburgium*) i Ilokom (*Cuccium*) te nadzor širokog barbarskog područja na suprotnoj, lijevoj obali. Dug je oko 200 m, a širok oko 100-tinjak metara i gotovo je sa svih strana zaštićen surducima i strminama. Uski prirodni pristup postoji samo s južne strane.

No, zasada nije moguće pouzdano utvrditi kada se rimska vojska utvrdila u Kornakumu. Pretpostavlja se da je to moralo biti veoma rano, odmah po osvajanju južne Panonije (MÓCSY 1971: 43; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1996: 24–31). Pozivajući se na D. Gablera, koji je na temelju nalaza rane *terrae sigillatae* pretpostavio vrijeme gradnje panonskog limesa uz Dunav u vrijeme Flavijevaca (GABLER 1971: 89, 90), B. Lőrincz čak misli da je u Kornakumu bila smještena *ala I civium Romanorum*, i to od Vespazijana do 101. god., kada ju je Trajan uključio u Dačke ratove (LŐRINCZ 2001: 18). Ovome mišljenju priklonili su se i O. Țentea i F. Matei-Popescu (ȚENTEA–MATEI-POPESCU, 2004, 261). Slično razmišlja i I. Radman-Livaja, koji pretpostavlja da je njezin logor mogao biti u Kornakumu, Malati, ili možda u Teutoburgiju (RADMAN-LIVAJA, 2004, 67). Uz teru sigilatu, na području Sotina pronađeno je mnoštvo nalaza iz razdoblja ranog Rimskog carstva, među inim i dijelovi konjaničke opreme, tj. orme koje se mogu datirati u 1. st. (ILKIĆ, 2003, 65–66, Kat. br. 98–99). Ipak, to još ne dokazuje da je ta arheološka građa pripadala baš Prvoj ali rimskih građana. Sigurnije, epigrafske potvrde o toj konjaničkoj formaciji potječu iz susjednog augzilijskog kastruma u Dalju (*Teutoburgium*), gdje je, čini se, postrojba boravila, nakon što se vratila iz Dacije (WAGNER 1938: 26–27; CICHORIUS 1893: 1237). Kako god bilo, njezina aktivnost povezuje se s južnim dijelom Panonije, o čemu svjedoči i međaš iz Beočina koji je podigao zapovjednik postrojbe, Tiberije Klaudije Prisk (*ILLug* 3013). Također, pretpostavlja se da je u većem dijelu 2. st.

20 Gradski muzej u Vukovaru, Inv. br. 1815.

Vrste pečata

Grafikon 1

u Kornakumu boravila *cohors I Montanorum* (RADNÓTI – BARKOCZI 1951: 214; RADNÓTI 1959: 134; KLEMENC 1963: 63; DUŠANIĆ 1968: 98; MILOŠEVIĆ 1995: 26; VISY 1985: 127; LŐRINCZ 2001: 39), ali za sada na području Sotina nema dokaza o stacioniranju te pješačke postrojbe. Suprotno tome, u njegovu je središtu, uz župnu crkvu, pronađen žrtvenik na kojemu se vjerojatno spominje *cohors I Lusitanorum*.²¹ Međutim, nitko nije niti pretpostavio mogućnost da bi ta vojna formacija mogla biti smještena u Kornakumu. S obzirom na to da su taj zavjetni žrtvenik, posvećen *I(ovi) O(ptiomo) M(aximo)*, podigli Tračani (*Traces*), pretpostavljam da je riječ o većoj skupini vojnika. To bi moglo značiti da je i cijela kohorta neko vrijeme možda boravila u Kornakumu. Jedan njezin bivši pripadnik spominje se i na nadgrobnom natpisu pronađenom u Iloku (*Cuccium*).²² Inače, prvi spomen Prve kohorte Luzitanaca je u Iliriku (SPAUL 2000: 61, 62), najvjerojatnije upravo u Panoniji. Kasnije se javlja na nizu diploma izdanih za Donju Panoniju (ROXAN 1999: 262), sve do 193. god. (PFERDEHIRT 2002: 247–260). Njezin kastrum je nepoznat, ali postoji pretpostavka da je početkom vladavine Hadrijana možda boravila u Matrici (Százhalombatta) (LŐRINCZ 2001: 80).

Bilo kako bilo, još su i sada skromne spoznaje o vojnoj posadi Kornakuma u razdoblju sve do Markomanskih i Sarmatskih ratova. On je u njima, čini se, stradao. Na to upućuje skrivanje velike ostave novca, čiji najmlađi primjerci datiraju iz 166. god. (BRUNŠMID 1911: 241–277). U godinama koje su slijedile bila su najveća pustošenja. O teškim prilikama u tome razdoblju Panonije govore podaci prema kojima su na kraju sukoba Kvadi morali vratiti 50.000, a Jazigi čak 100.000 zarobljenika (MÓCSY 1962: 562). Nakon Markomanskih ratova znatno je izmijenjena etnička slika. Radi ublažavanja posljedica rata i osiguranja granice, Rimljani su poduzeli značajne mjere. Na prostoru oko Murse i Cibala, a vjerojatno i nešto šire, Marko Aurelije naselio je Kotine, keltsko pleme iz zapadnog dijela Karpatske kotline (BARKÓCZI 1964: 284). U provinciji Donjoj Panoniji povećan je i broj vojnika. Umjesto dotadašnjih 18 ala i kohorti, uz njezinu granicu na Dunavu tada su bile raspoređene 22 konjaničke i pješačke pomoćne postrojbe. Očito je ubrzo uslijedila i značajna građevinska djelatnost, odnosno javna gradnja, i to u čvrstome materijalu.

Rimljani su Drugu Aurelijevu kohortu Dačana smjestili u *Cornacum*. Prema pronađenim sotskim vojnim plombama s kriticom COH II AVR D to je moralo biti dosta rano, možda odmah nakon njezina osnutka. Kako god bilo, vojna diploma iz 193. god. (PFERDEHIRT 2002: 247–260), a vjerojatno i ona iz 192. god. (MACDONALD – PANGERL 2003: 259–271), izrijeком potvrđuju da je ta postrojba bila *in Pannonia inferiore*. Žrtvenik posvećen Herkulu donosi njezin cjelovitiji naziv, koji glasi *coh(ors) II Aur(elia) Dac(orum) (milliaria) eq(uitata) p(ia) f(idelis)* (BOGAERS 1977: 610, 611; LŐRINCZ 2001: 246, Kat. Nr. 295). Ona je obilno proizvodila građevinski materijal od pečene gline s pečatom C II AVR D ANT (**Kat. br. 20–41**). Od cjelokupne građe njoj pripada čak 48% (**Grafikon 1**). Vjerojatno je riječ o prvoj značajnijoj građevinskoj fazi u čvrstom materijalu na području Kornakuma. Prema završnom počasnom nazivu iz njezina žiga, taj veliki građevinski poduhvat dogodio se u vrijeme Karakale ili možda Elagabala, dakle između 211. i 222. god. Građevinski materijal Druge Aurelijeve kohorte Dačana nije poznat s drugih panonskih nalazišta, pa je, prema tome, najvjerojatnije bio izrađen baš u Kornakumu.

Suprotno tomu, dio ostaloga građevinskog materijala označenog pečatima vjerojatno je dospio iz različitih panonskih opekarskih radionica, čije su pozicije još uglavnom nepoznate. To se odnosi na opeke i crepove koje je proizvela vojska Donje Panonije (*exercitus Pannoniae Inferioris*) (**Kat. br. 1–8**). Njezini proizvodi dosta su brojni na području Sotina (**Grafikon 1**). No, za sad ih nije moguće pobliže datirati, već tek načelno u razdoblje od Trajana do Dioklecijana. Međutim, veoma

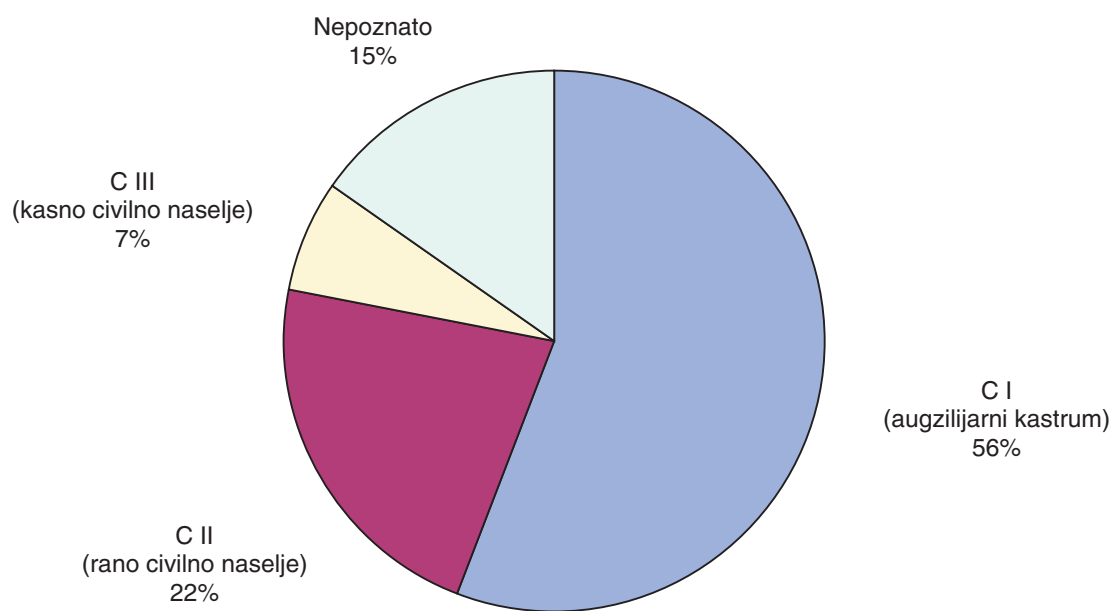
21 Arhiv Arheološkoga muzeja u Zagrebu, fascikl omot Sotin.

22 Za podatke zahvaljujem A. Rendiću-Miočeviću, koji je obradio i pripremio natpis za objavu.

brojan građevinski materijal koji su proizveli pripadnici *legio VI Herculia* (**Kat. br. 10–18**) odraz je snažne građevinske djelatnosti iz posljednje urbanističke faze kasnoantičkog Kornakuma (**Grafikon 1**). Tom razdoblju pripada i jedina opeka na kojoj se spominje *legio I Noricorum* (**Kat. br. 9**). Preostale skupine pečata zastupljene su u malim postotcima. Vojnim žigovima pripadaju još i primjerci s natpisom COHO P T (C?) (**Kat. br. 19**), a vjerojatno i onaj s kraticom AD (S?) (**Kat. br. 42**). Natpis na pečatima nepravilne kružne osnove (**Kat. br. 46, 47**) zbog loše očuvanosti zasad nije moguće rastumačiti. S obzirom na to da za njega nema bliskih analogija, moguće je da pripada upravo radioničkoj djelatnosti Kornakuma. Građevinski materijal označen žigom DEC (**Kat. br. 43–45**) jedini je zasada za koji se tvrdi da ga nije proizvela rimska vojska. On je vjerojatno ovdje dospio iz opekarske radionice rimskoga grada na Bosutu, tj. iz Cibala.

Premda je površinom civilni dio Kornakuma znatno veći od vojne zone, na njegovom prostoru pronađeno je gotovo dvostruko manje opeka i tegula, ali koje su, također, uglavnom s vojnim pečatima. S područja ranog civilnog naselja, koje se smjestilo jugoistočno od kastruma, odmah uz rubni dio lesne zaravni prema Dunavu, tj. poviše Vručka, potječe samo 22% takve arheološke građe, a iz dijela naselja koje se potkraj 1. ili početkom 2. st. proširilo duboko u jugozapadnom smjeru, obuhvativši današnji položaj Jaroš, izvan rubnog dijela Sotina, postotak pronađenih opeka i tegula još je znatno manji (**Grafikon 2**). Takva arheološka slika možda odražava stanje civilnog dijela Kornakuma koji je mogao biti izgrađen većim dijelom od drvene građe.

Lokacija pečata

Grafikon 2

KATALOG

(Kat. br. 1)

Opeka smeđe boje, cijela: 19 x 19,4 x 5,8 cm. Pečat u pravokutnom polju s reljefnim natpisom EXERPANINF.

Sotin, nepoznatog mjesta pronalaska.

Veličina pečata: 16,3 x 3,5 cm.

EXER(citus) PAN(noniae) INF(erioris).

Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. br. 17180.

(Kat. br. 2)

Opeka svjetlosmeđe boje, veći ulomak: 29,5 x 20,5 x 4,8 cm. Pečat u slabo vidljivom pravokutnom polju s reljefnim natpisom koji u donjem dijelu nije vidljiv EXERPANINF.

Sotin, ulica Vladimira Nazora.

Veličina pečata: 16,3 x 3,5 cm.

EXER(citus) PAN(noniae) INF(erioris).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 3)

Opeka kvadratne osnove, svjetlocrvene boje, cijela: 19,5 x 18,8 x 6,6 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom EXERPANINF. Slova AN i NF su u ligaturi.

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Veličina pečata: 11,2 x 2,8 cm.

EXER(citus) PAN(noniae) INF(erioris).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 4)

Opeka smeđe boje, ulomak: 16,6 x 17 x 5,6 cm. Pečat u pravokutnom polju s reljefnim natpisom EXERPANINF. Slova AN i NF su u ligaturi.

Sotin, nepoznatog mjesta pronalaska.

Veličina pečata: 11,2 x 2,8 cm.

EXER(citus) PAN(noniae) INF(erioris).
Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. br. 17179.

(Kat. br. 5)

Tegula smeđe boje, ulomak: 25,5 x 22,2 x 2,7 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom EXERPAN[...].

Sotin, nedaleko od župne crkve, uz kuću T. Ljubasa.

Sačuvana veličina pečata: 10,2 x 2,5 cm.

EXER(citus) PAN(noniae) [INF(erioris)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 6)

Tegula svjetlosmeđe boje, ulomak: 14,4 x 5,7 x 2,7 cm.

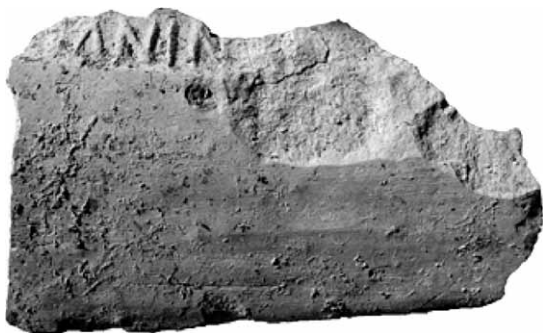
Donji dio završetka pečata s reljefnim natpisom [...].

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 6,1 x 3,5 cm.

[EXER(citus) P]AN(noniae) [NF(erioris)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 7)

Imbreks smeđe boje, ulomak: 17,8 x 10,7 x 1,9 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom [...]**PANIN**[...].

Sotin, nedaleko od župne crkve. Sačuvana veličina pečata: 7,6 x 2,4 cm.

PANIN

[EXER(citus)] PAN(noniae) IN[F(erioris)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 8)

Opeka ili tegula svjetlosmeđe boje, mali ulomak: 7,7 x 3,9 x 1,1 cm. Pečat u pravokutnom polju s reljefnim natpisom [.....]**NF**.

Sotin, vinograd poviše dunavske obale Vrućak. Sačuvana veličina pečata: 3,6 x 3 cm.

NF

[EXER(citus) PAN(noniae) I]**NF**(erioris).
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 9)

Opeka smeđe boje, ulomak: 25 x 25 x 5,5 cm. Pečat u izduženom i utisnutom pravokutnom polju s reljefnim natpisom **FIGVLINASIVENSIANASL**[.....].

Sotin, nepoznato mjesto pronalaska.

Sačuvana veličina pečata 22 x 3,2 cm.

FIGVRF^mVENSIANASL

FIGVLINAS IV(v)ENSIANAS L[EG(ionis) NOR(icorum)].

Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. br. 17178.

(Kat. br. 10)

Opeka svjetlosmeđe boje, ulomak: 19,5 x 15,2 x 5,1 cm. U pravokutnom polju je pečat s udubljenim natpisom LVIHRCX.

Sotin, nedaleko od župne crkve, uz kuću Stipe Nemeta.

Sačuvana veličina pečata: 11,8 x 2,7 cm.

L(egio) VI H(e)R(culia) C(ohors) X.
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 11)

Opeka crvenkasto smeđe boje, ulomak: 29 x 29 x 5,4 cm. Pečat u pravokutnom polju s udubljenim natpisom [.]VIHRCX.

Sotin, nepoznato mjesto pronalaska.

Sačuvana veličina pečata: 10,8 x 2,6 cm.

[L(egio)] VI H(e)R(culia) C(ohors) X.
Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. br. 17177.

(Kat. br. 12)

Opeka crvenkasto smeđe boje, cijela: 40,7 x 30,5 x 5,1 cm. Pečat u pravokutnom polju s udubljenim natpisom LVIHRCX.

Sotin, nepoznato mjesto pronalaska.

Veličina pečata: 10,8 x 2,2 cm.

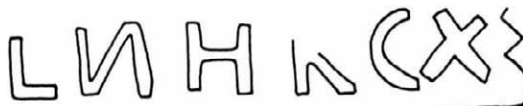
L(egio) VI H(e)R(culia) C(ohors) X.
Arheološki muzej u Zagrebu, Inv. br. 17176.

(Kat. br. 13)

Opeka crvenkaste boje, ulomak: 20 x 18 x 5,5 cm. U slabo vidljivom pravokutnom polju je pečat s udubljenim natpisom LVIHRCX.

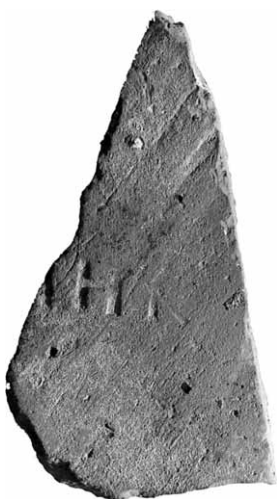
Sotin, nedaleko od župne crkve.

Veličina pečata: 11,8 x 2,4 cm.

L(egio) VI H(e)R(culia) C(ohors) X.

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 14)

Tegula crvenkaste boje, ulomak: 16,3 x 8,5 x 1,9 cm.

Pečat s vidljivim samo donjim dijelom polja unutar kojega su udobljena slova [..]IHR[..].

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 5,3 cm.

[L(egio) V]I H(e)R[(culia) C(ohors) (decima)]

Zbirka M. Ilkić

(Kat. br. 15)

Opeka svjetlocrvene boje, ulomak: 25 x 22,3 x 5,6 cm. Pečat u utisnutom pravokutnom polju s udubljenim natpisom LVIHRCX.

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Veličina pečata: 10,8 x 2,8 cm.

L(egio) VI H(e)R(culia) C(ohors) X.

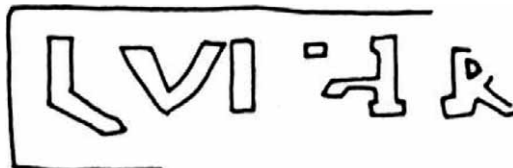
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 16)

Opeka crvenkasto smeđe boje, ulomak: 18,4 x 9,8 x 4,5 cm. U pravokutnom polju je pečat s udubljenim natpisom LVIHR[.].

Sotin, ispred pročelja župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 8,4 x 2,7 cm.

L(egio) VI H(e)R(culia) [C(ohors) X].

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 17)

Opeka svjetlocrvene boje, ulomak: 19,5 x 14,5 x 6,2 cm. Pečat s udubljenim natpisom LVIHRC[.].

Sotin, nedaleko od župne crkve, uz kuću Stipe Nemeta.

Sačuvana veličina pečata: 7,6 x 1,4 cm.

L(egio) VI H(e)R(culia) C(ohors) [X].

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 18)

Opeka svjetlocrvene boje, ulomak: 5,6 x 5,2 x 1,5 cm. U slabo naglašenom pravokutnom polju je pečat s udubljenim natpisom [..]VIH.

Sotin, zemljište uz početak surduka prema Vručku.

Sačuvana veličina pečata: 4,8 x 2,6 cm.

[(L)EG(io)] VI H(erculia).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 19)

Opeka svjetlosmeđe boje, ulomak: 15,5 x 16 x 5,5 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom COHOPT(C?). Natpis teče s lijeva na desno.

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 9,7 x 2 cm.

COHO(rs) P(rima) T(hracum) C(ivium Romanorum).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 20)

Opeka svjetlocrvene boje, veći ulomak: 31 x 29 x 6,7 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom CI[.]AVRDANT. Slova AVR i ANT tvore ligaturu. Iznad pečata je utisnuta lučna crta.

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Veličina pečata: 17,2 x 4,2 cm.

C(ohors) I[I] AVR(elia) D(acorum) ANT(oniniana).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 21)

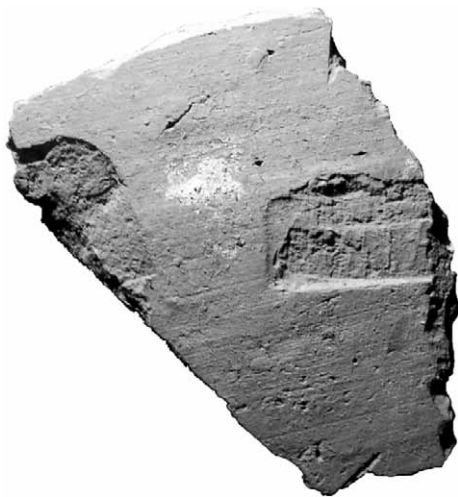
Tegula crvenkastosmeđe boje, ulomak: 15,1 x 7,5 x 3,2 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim slovima [.]IIAV[.....]. Slova AV[R] su u ligaturi.

Sotin, dunavska obala Vrućak, u podnožju župne crkve. Veličina pečata: 7,5 x 4,2 cm.

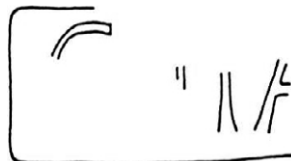

[C(ohors)] II AV[R(elia) D(acorum) ANT(oniniana)].

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 22)

Tegula crvenkaste boje, ulomak: 22,3 x 15 x 2,8 cm. Pečat u pravokutnom polju sa slabo vidljivim reljefnim natpisom [..]IA[.....]. Sotin, nedaleko od župne crkve. Sačuvana veličina pečata 4 x 6,7 cm.

[C(ohors) I]I A[VR(elia) D(acorum)
ANT(oniniana)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 23)

Tegula crvenkaste boje, ulomak: 12,5 x 8,7 x 2,4 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom [...RDA[...]. Sotin, Vrućak, obala Dunava ispod župne crkve. Sačuvana veličina pečata: 6,5 x 4 cm.

[C(ohors) II AV]R(elia) D(acorum)
A[NT(oniniana)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 24)

Opeka svjetlocrvene boje, ulomak: 12 x 14,5 x 5,9 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom [...RDA[...]. Sotin, nedaleko od župne crkve. Sačuvana veličina pečata: 9,2 x 4,2 cm.

[C(ohors) II AV]R(elia) D(acorum)
A[NT(oniniana)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 25)

Tegula smeđe boje, ulomak: 18,2 x 11,1 x 2,8 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom [.....]DANT. Posljednja tri slova su u ligaturi.

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 7,9 x 3,6 cm.

[C(ohors) II AVR(elia)] D(acorum) ANT(oni-niana).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 26)

Tegula smeđe boje, ulomak: 13 x 8,3 x 2,5 cm. U pravokutnom polju je pečat sa slabo vidljivim reljefnim natpisom [.....]ANT koja tvore ligaturu.

Sotin, nedaleko od župne crkve, uz kuću T. Ljubasa.

Sačuvana veličina pečata: 4,7 x 4,1 cm.

[C(ohors) II AVR(elia) D(acorum)] ANT(oniniana).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 27)

Tegula svjetlosmeđe boje, ulomak: 6,6 x 6,7 x 2,1 cm. U pravokutnom polju je slabo sačuvan pečat s reljefnim natpisom [.....]DA[...].

Sotin, zemljište iznad dunavske obale Vrućak.

Sačuvana veličina pečata: 6,1 x 2,2 cm.

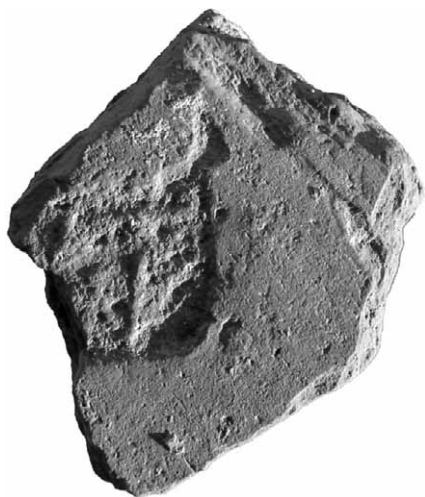

[C(ohors) II AVR(elia)] D(acorum)

A[NT(oniniana)].

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 28)

Tegula svjetlosmeđe boje, ulomak: 9 x 11,2 x 2,6 cm. Završetak pečata u pravokutnom polju sa slabo vidljivim reljefnim natpisom [.....] ANT. Slova tvore ligaturu. Sotin, uz župnu crkvu. Sačuvana veličina pečata: 4,3 x 4 cm. [C(ohors) II AVR(elia) D(acorum)] ANT(oniniana).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 29)

Tegula crvenkaste boje, ulomak: 12,5 x 9,5 x 2,4 cm. Pečat pečata u pravokutnom polju s reljefnim slovom C[.....]. Sotin, Vručak, obala Dunava u podnožju župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 2,5 x 2 cm. C(ohors) [II AVR(elia) D(acorum)]

ANT(oniniana)].

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 30)

Tegula crvene boje, ulomak: 14,8 x 14,7 x 3,1 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom CIIAV[.]D[...]. Sotin, nedaleko od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 11,4 x 2,9 cm.

C(ohors) II AVR(elia) D(acorum)

[ANT(oniniana)].

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 31)

Tegula crvene boje, ulomak: 13,4 x 11,5 x 3 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom [..]IAVRDANT. Slova VR i ANT tvore ligature.

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 9 x 2,6 cm.

[C(ohors) I]I AVR(elia) D(acorum) ANT(oni-niana).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 32)

Tegula svjetlocrvenkaste boje, ulomak: 10,2 x 11 x 3,2 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom [...]IAVRDANT. Slova VR i ANT tvore ligature.

Sotin, zemljište iznad dunavske obale Vrućak.

Sačuvana veličina pečata: 8,7 cm.

[C(ohors) II] AVR(elia) D(acorum) ANT(oni-niana).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 33)

Tegula crvene boje, ulomak: 10 x 11,3 x 3,2 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom [...]IAVRDANT. Slova VR i ANT tvore ligature.

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 8,6 x 3 cm.

[C(ohors) II] AVR(elia) D(acorum) ANT(oni-niana).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 34)

Tegula smeđe boje, ulomak: 19,4 x 11,3 x 3,6 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom [..]VRDANT. Slova VR i ANT tvore ligaturu.

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 7,7 x 3,1 cm.

[C(ohors) II A]VR(elia) D(acorum) ANT(oniniana).
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 35)

Tegula svjetlocrvenkaste boje, ulomak: 10,8 x 7,8 x 2 cm. U pravokutnom polju je pečat s reljefnim natpisom [.....]RDA[..].

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 5 cm.

[C(ohors) II AV]R(elia) D(acorum)
A[NT(oniniana)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 36)

Tegula crvene boje, ulomak: 11,9 x 12,5 x 2,8 cm. U pravokutnom polju je početak pečata s reljefnim slovom C[.....].

Sotin, nedaleko od župne crkve, dvorište iza kuće Stipe Bestrcana.

Sačuvana veličina pečata: 2,3 x 3 cm.

C(ohors)[II AVR(elia) D(acorum) ANT(oniniana)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 37)

Tegula crvene boje, ulomak: 9,5 x 7,7 x 2,5 cm.
U pravokutnom polju je početak pečat s reljefnim slovom C[.....].
Sotin, nedaleko od župne crkve.
Sačuvana veličina pečata: 2,8 x 2,6 cm.

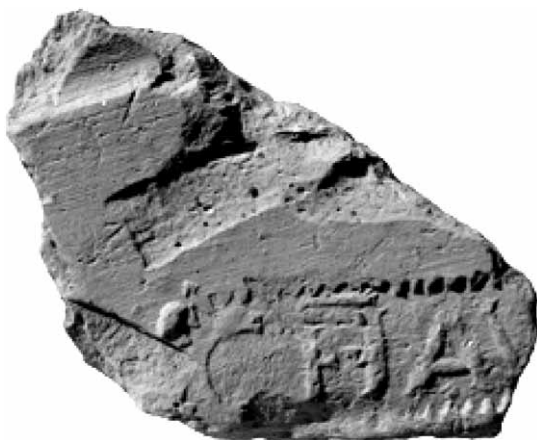
C(ohors) [II AVR(elia) D(acorum)
ANT(oniniana)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 38)

Tegula svjetlocrvene boje, ulomak: 12,7 x 8,5 x 2,9 cm. U pravokutnom polju je početak gornjeg dijela pečata s reljefnim slovom C[.....].
Sotin, dunavska obala Vručak, u podnožju župne crkve.
Sačuvana veličina pečata: 3,3 x 1,4 cm.

C(ohors) [II AVR(elia) D(acorum)
ANT(oniniana)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 39)

Tegula smeđe boje, ulomak: 12,2 x 7,2 x 2,4 cm. U polju zaobljenoga kraja je pečat s reljefnim natpisom CIAV[.....]. Iznad brojke je vodoravna crta. Rub je u obliku trokutastog motiva.
Sotin, nedaleko od župne crkve, uz kuću T. Ljubasa.
Sačuvana veličina pečata: 6,9 x 2,9 cm.

C(ohors) II AV[R(elia) D(acorum) ANT(oniniana)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 40)

Tegula smeđe boje, ulomak: 8,4 x 5,5 x 3 cm. U polju zaobljenih krajeva je pečat s reljefnim natpisom CI[.....]. Rub je u obliku trokutas-tog motiva.

Sotin, dunavska obala Vručak, u podnožju župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 2,3 x 3 cm.

C(ohors) I[IVR(elia) D(acorum) ANT(oniniana)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 41)

Tegula crvenkaste boje, ulomak: 8,4 x 6,9 x 3 cm. U izduženom polju zaobljenog kraja je pečat s reljefnim slovima C II A[.....]. Rub je trokutasto izveden u obliku pile. Od slova A vidljiv je samo početak. Po sredini brojke II je prelomljena crta, a iznad nje je vodoravna hasta.

Sotin, vinogradi iznad Vručka.

Sačuvana veličina pečata: 5,4 x 2,8 cm.

C(ohors) II A[VR(elia) D(acorum) ANT(oniniana)]
Zbirka M. Ilkić

(Kat. br. 42)

Opeka smeđe boje, ulomak: 17,8 x 12,5 x 4,9 cm. Pečat s udubljenim slovima AD[S?]. Natpis teče s lijeva na desno.

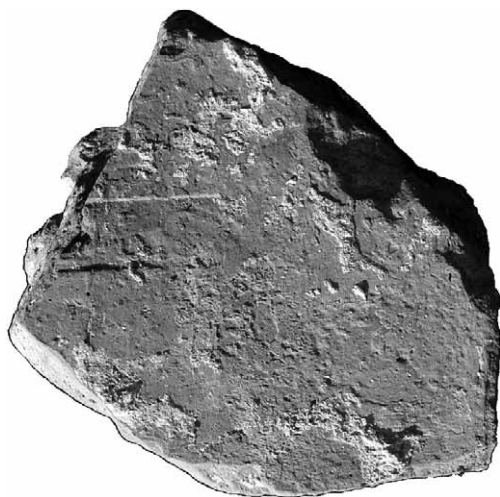
Sotin, rubni dio zemljišta iznad dunavske obale Vručak.

Sačuvana veličina pečata: 8 x 3,6 cm

A(la) D(almatarum) [S(agittariorum)] ili A(la) D(ecima) [S(irmiensus)](?).

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 43)

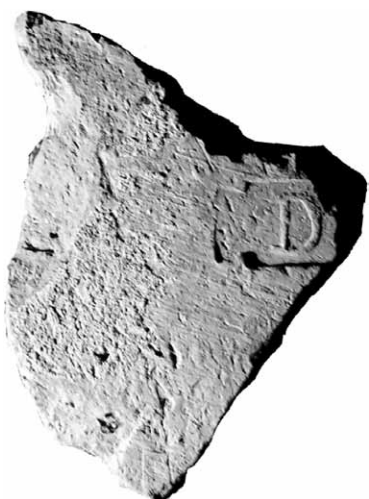
Opeka crvenkaste boje, ulomak: 21 x 21,4 x 6,8 cm. Pečat s poljem u obliku tabule ansate s reljefnim natpisom DEC. Prvo slovo je slabo vidljivo.

Sotin, dunavska obala Vrućak.

Sačuvana veličina pečata: 7,5 x 3,4 cm.

DEC(urionum).
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 44)

Opeka svjetlocrvene boje, ulomak: 14,2 x 13,5 x 6,1 cm. Sačuvano je početni dio polja u obliku tabule ansate s reljefnim slovom D[...].

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 4,3 x 3,1 cm.

D[EC(urionum)].
Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 45)

Tegula smeđe boje, ulomak: 15,3 x 7 x 2,8 cm. Sačuvan je gornji dio pečata s reljefnim slovima DEC.

Sotin, oko 100 m od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 5,5 x 2,3 cm.

DEC(urionum).
Zbirka M Ilkić.

(Kat. br. 46)

Opeka crvenkaste boje, ulomak: 11,7 x 13 x 5,6 cm. Pečat nepravilne kružne osnove s natpisnim poljem razdjeljenim na dva dijela. Vidljiva su samo slova [...]E[...]A[...]. Vanjska i unutrašnja strana oivičena je u obliku trokutića. Iznad pečata tri su zaobljene koncentrične kanelure.

Sotin, nedaleko od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 7 x 7 cm.

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 47)

Opeka crvenkaste boje, ulomak: 18,5 x 13,5 x 6,4 cm. Sačuvan je mali dio pečata čiji je vanjski rub u obliku niza trokutića. S nutarnje strane je reljefni natpis, od kojega je vidljivo samo vjerojatno slovo A.

Sotin, zapadno oko 100 m od župne crkve.

Sačuvana veličina pečata: 2,7 x 1,8 cm.

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 48)

Tegula crvenkaste boje, ulomak: 26,9 x 19 x 3,1 cm. Djelom je sačuvan otisak obuče sa zakovicama.

Sotin, rubni dio zemljišta iznad dunavske obale Vručak.

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 49)

Opeka svjetlosmeđe boje, ulomak: 29,5 x 26,2 x 5,1 cm. Djelom je sačuvan otisak obuče sa zakovicama.

Sotin, ulica Vladimira Nazora.

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 50)

Tegula crvenkaste boje, ulomak: 21,4 x 15,2 x 3,3 cm. Uz rubni dio je otisak životinjske šape, vjerojatno psa.

Sotin, uz pročelje župne crkve.

Zbirka M. Ilkić.

(Kat. br. 51)

Tegula smeđe boje, ulomak: 12,5 x 8,7 x 2,4 cm. Grafit u obliku križnih i zaobljenih crta.

Sotin, zemljište nedaleko od početka surduka prema Vrućku.

Zbirka M. Ilkić.

BIBLIOGRAFIJA

- BARKÓCZI, L. 1964. The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. *ActaAHung*, 16/1964: 257–357.
- BENEŠ, J. 1970. Die römischen Auxiliarformationen im untern Donauraum. *Sborník Prací Filosofické fakulty Brnenské university*, E-15 (1970): 160–194.
- BOGAERS, J. E. 1977. Auxiliaria. In: J. Fitz (Hrsg.), *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*. Budapest, 1977: 601–632.
- BRUNŠMID, J.
– 1900. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. *VHAD*, 4/1899–1900: 181–201.
– 1901. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. *VHAD*, 5/1901: 87–168.
– 1902. Colonia Aurelia Cibalae – Vinkovci u staro doba. *VHAD* 6/1902: 55–166.
– 1911. Rimska vojnička diploma iz Siska. *VHAD*, 11/1910–11: 23–39.
– 1911 b. Nahodaj rimskih denara I. i II. stoljeća u Sotinu. *VHAD*, 11/1910–1911: 241–277.
- BULAT, M. 1965. Rimske opeke i crjepovi s pečatima u Muzeju Slavonije. Briques et tuiles romaines à marques. *OZ*, 9–10/1965: 7–24.
- BULAT, M. 1977. Stanje istraživanja antičkih naselja u Slavoniji. Stand der Forschung über die antiken Ansiedlungen in Slawonien. *Materijali XIII*, Varaždin, 1975: 63–86.
- BULIĆ, F. 1893. Inscrizioni. *BASD*, 16/1893: 168, 169.
- CICHORIUS, C., 1893. Ala, *RE*, I,1, Stuttgart, 1893: 1223–1270.
- CULIČ, V. 1971. Plombs de la Legion XI Claudia trouvés dans le so de la Dobroudgea. *StudCN*, 5/1971: 196, 197.
- DUŠANIĆ, M. 1988. Rimske opeke sa žigom sa panonskog limesa (odsek Cuccium – Taurunum). Les briques romaines estamlilles du Lemes pannonies. *Starinar*, 29/1988: 85–97.
- DUŠANIĆ, S. 1968. Rimska vojska u istočnom Sremu. Roman Army in the Eastern Srem. *ZborFiloz-FakBeograd*, 10–1/1968: 87–108.
- EADIE, J. W. 1977. The Development of the Pannonian Frontier south of the Drava. In: J. Fitz (Hrsg.), *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses*. Budapest, 1977: 209–222.
- FITZ, J. 1962. A military history of Pannonia from the Marcomann wars to the death of Alexander Severus (180–235). *ActaAHung*, 14/1962: 25–112.
- GABLER, D., 1971. Die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten. *ActaAHung*, 23/1971: 83–91.
- GUDEA, N. 1989. Porolissum. *KSMarburg*, 29/1989.
- GUDEA, N. 1997. Beiträge zur Militärgeschichte von Dacia Porolissensis 5. die Cohors I Hispanorum quingenaria. *AMN*, 34–1/1997: 61–73.
- ILKIĆ, M.
– 1991. Sotinsko arheološko blago. *Glasnik*, hrvatski politički tjednik, br. 78, Zagreb 25. listopada 1991: 45.
– 1999. *Hrvatsko Podunavlje u željeznom razdoblju – posljednje tisućljeće prije Krista*. Zadar, 1999. (neobjavljeni magistarski rad)

- 2003. *Cornacum, sotinski prostor i njegovo mjesto u organizaciji južnog dijela provincije Pannonije*. Zadar, 2003. (neobjavljena disertacija)
- ISKRA-JANOŠIĆ, I. 2001. *Urbanizacija Cibala i razvoj keramičarskih središta*. Zagreb-Vinkovci, 2001
- IVANIŠEVIĆ, V. 1992. Rimski i vizantijski pečati i medaljoni iz zbirke Narodnog muzeja u Požarevcu. *Numizmatičar*, 15/1992: 47–49.
- KLEMENC, J. 1963. Der pannonische Limes in Jugoslawien. *ARadRaspr*, 3, 1963: 55–68.
- LÓRINCZ, B.
- 1979. Pannonische Stempelziegel II. *DissArch*, ser. II, 7/1978.
 - 1980. Die Ziegelstempel des Hansági Museums von Mosonmagyaróvár. *Alba regia*, 18/1980: 275–290.
 - 1981. Pannonische Stempelziegel III. *DissArch*, ser. II, 9/1980.
 - 1985. Zu den Kaiserbeinamen der römischen Truppen im 3. Jahrhundert. *ActaAHung*, 37/1985: 177–189.
 - 2001. *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*. Wien, 2001
- MACDONALD, D. – A. PANGERL 2003. A new diploma of Pannonia Inferior from 192 A.D. *ArchKorr*, 33/2003, 2: 259–271.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1996. CORNACUM (Sotin) and CIBALAE (Vinkovci) as Examples of the Early Romanization of Late La Tène Communities in Southern Pannonia, u: *Kontakte längs der Bernsteinstrasse (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebiet) in der Zeit um Christi Geburt*. Krakow, 1996: 23–33.
- MIGOTTI, B. – M. ŠLAUS – Z. DUKAT – Lj. PERINIĆ 1998. *Accede ad Certissiam: antički i ranokršćanski horizont arheološkog nalazišta Štrbinci kod Đakova*. Zagreb, 1998
- MILOŠEVIĆ, A. 1971. Roman Brick Stamps from Sirmium. *Sirmium I*. Beograd, 1971: 95–117.
- MILOŠEVIĆ, A. – O. MILUTINOVIĆ 1958. Zaštitna arheološka iskopavanja u Sremskoj Mitrovici. Archeological excavations in Sremska Mitrovica, 1957. *Grada za proučavanje spomenika kulture Vojvodine*, II. Novi Sad, 1958: 24–45.
- MÓCSY, A. 1962. Pannonia, *RE Suppl.* IX. Stuttgart, 1962: 516–776.
- MÓCSY, A. 1971. Zur frühesten Besatzungsperiode in Pannonien. *ActaAHung* 23/1971: 41–46.
- MÓCSY, A. 1974. *Pannonia and Upper Moesia*. London, 1974.
- PETROVIĆ, P. – M. DUŠANIĆ – O. BRUKNER – V. DAUTOVA-RUŠEVLJAN 1995. *Fruška gora u antičko doba*. Novi Sad 1995
- PFERDEHIRT, B. 2002. Ein neues Militärdiplom für Pannonia Inferior vom 11. 8. 193. n. Chr. *ArchKorr*, 32/2002, 2: 247–260.
- PINTEROVIĆ, D. 1968. Limesstudien in der Baranja und in Slawonien. *AJug*, 9/1968: 55–82.
- PINTEROVIĆ, D. 1978. *Mursa i njeno područje u antičko doba*. Osijek, 1978
- RADMAN-LIVAJA, I. 2004. Rimske brončane sulice iz Dalja. Roman bronze javelins from Dalj. *ARad-Paspr*, 14, 2004: 59–74.
- RADNÓTI, A. – L. BARKÓCZI 1951. The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A. D. *ActaAHung*, 1/1951, 3–4: 191–230.

- ROXAN, Margaret M. 1994. *Roman Military Diplomas 1985–1993*. London, 1994.
- ROXAN, Margaret M. 1999. Two Complete diplomas of Pannonia inferior: 19 May 135 and 7. Aug. 143. *ZPE*, 127, 1999: 249–273.
- SANADER, M. 2003. The Ripa Pannonica in Croatia. In: *The Roman Army in Pannonia*. Ed. Zsolt VISY. Pécs, 2003: 135–142.
- SPAUL, J. 2000. Cohors²: The evidence and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army, *BAR* 841, Oxford, 2000.
- SZILÁGYI, J. 1933. Inscriptiones Tegularum Pannonicorum. *DissPan*, ser. 2, 1/1933.
- ŠARANOVIĆ-SVETEK, V. 1990. Ciglarstvo kao značajna privredna grana na području jugoslaven-skog dela provincije Donje Panonije. Brickmaking as an important economic branch on the area of the Yugoslav part of the province of Low Pannonia. *RVM*, 32/1990: 41–80.
- ȚENTEȚA, O – F. MATEI-POPESCU 2004. Alae et Cohortes Daciae et Moesiae. *AMN*, 39–40/2004, I: 259–296.
- VÉKONY, G. 2000. *Dacians-Romans-Romanians*. Toronto, 2000.
- VISY, Z. 1988. *Der pannonische Limes in Ungarn*. Stuttgart, 1988.

SUMMARY

STAMPS ON ROMAN BRICKS AND TILES FROM SOTIN (*CORNACUM*)

Sotin, about ten kilometers south-east from Vukovar, in antiquity was the site of *Cornacum*, one of the most important Roman military bases of the Croatian Danubian limes. Until now there has been no systematic archaeological excavation in Sotin which would provide an answer to the most important questions concerning *Cornacum*. These questions concern the problems of its position, the division between military and civil zones, and the period when the main fortifications were built and who built them. However, on the basis of certain artefacts and some other informative material, especially the geomorphological characteristics of the Sotin region, it is possible to give at least an approximate answer to these questions. We have in mind here the stamps on Roman bricks and roof tiles of which 59 examples have been found in the Sotin area.

Although nine of the Sotin finds from fired clay from the military brickworks of lower Pannonia (*exercitus Pannoniae Inferioris*) show considerable variations in the kind of material from which they were made they all have the same stamp, EXER PAN INF. The inscription is in a long, shallow rectangle with no spaces between the abbreviated words which are always in relief. (Cat nos 1–8). They probably show an important building period in *Cornacum* during the 3rd century or perhaps a little earlier but certainly not before Trajan, when the province was divided into upper and lower Pannonia.

About 100 years ago fragments of a brick were found which had been produced by the *legio I Noricorum*. Unfortunately we have no details about its discovery. The impressed stamp was in shape of a very long rectangle consisting of rather badly formed letters in relief forming the inscription FIGVLINAS IVENSIANAS L[EG I NOR] (Cat no 9). *Legio I Noricorum* was established in the time of Diocletian at the end of 3rd century, and was active during the following century as a frontier formation on the limes. The tiles got to *Cornacum* from *Noricum*, probably through trade on the Danube.

The stamp is found on ten bricks and one tile using the shortened form L VI HR C X. The letters are always impressed (Cat nos 10–18). The building material which was used by the *l(egio) (sexta) H(er)culia c(ohors) (decima)* began to be produced in the time of Diocletian who created this military formation. The large number of varying kinds of stamps show that they were produced over a considerable time period. In the Sotin area most bricks of this kind were found near the parish church. They reflect the intensive final building period of the late Antiquity in *Cornacum*.

One piece of a brick from the Sotin area has a shallow rectangular field with badly impressed letters in relief (Cat no 19). It reads from left to right, but unfortunately it is difficult to decipher it because the last part is difficult to see. In the shortened COH, in the middle of the stamp, the letter O is somewhat larger. It is probably followed by the letter P, then T and perhaps C. The available information suggests that the mark is COHO P T C, which stands for *coho(rs) p(rima) T(hracum) c(i-vium) (Romanorum)*.

C II AVR D ANT is found on almost half of the Sotin inscriptions on Roman building materials from fired clay. There are no spaces between the letters which are always in relief (Cat no 20–41). Bricks and tiles with the mark *c(ohors) (secunda) Aur(elia) D(acorum) Ant(onianiana)* are to date unique in the Danube limes and reflect the stationing of that formation in *Cornacum*, probably during the time of Caracalla or perhaps Elagabalus. An auxiliary unit might have come even earlier which is suggested by the inscription *coh(ors) (secunda) Aur(elia) D(acorum)* and two lead seals also from Sotin that have not been published. Taking into account that most of the bricks and roofing tiles were found near the parish church, this was probably the place where the unit was stationed. We know that there was a very great deal of building going on in the period between 211 and 222. These bricks and tiles are probably relicts of the first important period of building in hard materials in Roman *Cornacum*.

There are fragments of brick from Sotin on which the stamp shows the high and rather badly shaped letters AD, reading from right to left. After a large space there is a rounded letter in the upper part that could be an S, which would mean the inscription reads ADS (Cat no 42). There are two bricks from *Sirmium* with the same stamp, but made from different moulds, which are believed to be products of *ala Dalmatarum Sagittariorum* or perhaps *ala Decima Sirmiensis*. It is possible that the finds from Sotin refer to one of the famous cavalry units of the late Antiquity. But to form a final conclusion we need to wait until there are more examples of this stamp.

On two bricks there is a stamp in the form of a *tabula ansata* with the short form DEC (Cat nos 43, 44). The seal of the same context is also found on a fragment of a *tegula* (Cat no 45). Building materials from the same mould are often found in Vinkovci. Since *dec(urionum)* means town council, bricks of this kind can be associated with the brick-makers in *Cibalae*. We do not know for sure when they were produced, but it must have been in the time of Hadrian, when the settlement on the Bosut became a municipality. The Sotin bricks with this stamp are the only ones in the *Cornacum* area for which we can be sure that were not produced by the Roman military.

The last group of stamps are on three fragmented bricks discovered near the parish church. One of them was lost at the beginning of the Croatian Independence War. On the remaining bricks (Cat no 46, 47) part of a stamp can be seen in form of an irregular circle with the inscribed part surrounded by a pattern in the form of a triangle from the inner and outer sides. The part of the circle with the inscription is divided into two parts. Unfortunately because of the fragmentary nature of the brick and the poor mould only a few relief letters can be made out. In the right of the upper part, next to the break the letter E is clearly visible and in the lower part the letter A is shown upside-down. On the lost brick the letter Q was clearly visible. The inscription on this kind of stamp must have been fairly long but we do not have enough information to reach a reliable interpretation. The triangular

edge of the stamp is similar to a kind of mould that was used in *Cornacum* by members of the *cohors II Aurelia Dacorum Antoniniana*. (Cat no 39–41). To interpret this group of finds properly, it will be necessary to wait for new finds with the same kind of stamp.

On a number of Roman bricks and roof tiles from Sotin we find impressions of clothing (Cat nos 48, 49) and the marks of animals' paws (Cat no 50) that were caused by chance while they were being made and before they were fired and thus have no special meaning. On one tile a linear ornament has been cut which suggests a cross (Cat no 51), but this is difficult to substantiate because of the fragmentary state of the artefact.

According to the positions where many varied archaeological finds have been found, Roman *Cornacum* developed from a Celtic Late Iron Age settlement. It developed on a position with excellent natural conditions. This part of the Croatian Danube basin has many long, deep and relatively steep sided valleys on the edge of the Danubian loess. These provided sites for the development of settlements and if necessary for their fortification. They not only provided natural protection but allowed easy communication along the Danube. The valleys had large number of springs with abundant drinking water. All these favourable natural conditions in one place were most likely the main reason for the development of Roman *Cornacum*. On the north-east it is limited by a loess slope stretching along the Danube bank. From north-west to the south-east they extended from Gradina to Vrućak on the shore of the Danube.

One of the most important questions relates to the positioning of the auxiliary camp. The concentration of finds of bricks and roof tiles, most of them with military stamps, near today's parish church suggests that this was probably the north-western part of *Cornacum*. It is a dominant position on the very edge of the loess plains which allowed direct control of the Danube. It also afforded direct visual communication with Dalj (*Teutoburgium*) and Ilok (*Cuccium*) and surveillance of the wide barbarian region on the opposite, left bank of the river. It was about 200 m long and 100 m wide and was protected by steep slopes from almost all sides. The only natural, narrow ascent was from the south.

This work has been an attempt to establish the more exact position, character and main building periods of ancient *Cornacum* through analysis of a single kind of artefacts. Only further research can illuminate various other aspects and reveal the true potentials of Sotin. However, we can already say that Sotin is one of the most important ancient archaeological sites in the Croatian Danube basin, and that the military played the decisive role in the development of this outstanding stronghold in the Pannonian limes.

Rukopis primljen: 19.XII.2005.
Rukopis prihvaćen: 21.XII.2005.